

դոսի բայր բնագրաց՝ արարելեն, եթովպացիներն, ասորներն եւ այլ խմբագրութեանց, որոնց բառական թարգմանութիւնքն ալ պիտի հրատարակէր (էջ 40—41)։ Գոթախոսարար այս ծրագիրը չիրագործուեցաւ։ Որովհետեւ Սեկունդոսի այլեւայլ խմբագրութեանց վրայ իւր ունեցած կարծիքն արդէն քննութեան սկիզբը պարզած է (էջ 8—9)։ Փարիզու Ազգային Մատենադարանի թիւ 107 (vieux fonds) ձեռագրին մէջ ուրիշ հոգեւոր գրութեանց հետ գտած էր 1871ին Սեկունդոսի Վարուց եւ խօսից արարելեն թարգմանութիւնը, եւ տեսած էր որ այս խմբագրութիւնը նախնական բնագիրն աւելի կը յիշեցնէ, մինչ յունարէնն անձեւ համառօտութիւն մ'ըլլալու եւ նախնականին, և Այս կարծեաց մէջ հաստատուեցաւ՝ համառօտութեամբ եթովպական խմբագրութեան եւ ասորներէն հատուկապէս, այնու որ արեւելեան այս բնագիրը գաղափարաց աւելի լաւ կապակցութիւն մը կը ցուցնեն, որմէ զուրկ է յունարէնը, եւ թէ Վարուց եւ թէ խօսից մէջ տեսնուող բնագիրն ալ արդապետութեանց ոգին արեւելեան բնագրաց մէջ աւելի լաւ կը յայտնուի բան յաւնարէնին մէջ։ Այս գաղափարները Որովհետեւ ընդարձակօրէն պարզած է իւր գրութեան մէջ։

(Հորոհմէի)։

Հ. Յ. Յ.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՆՈՐԻԷԼ ԲԹԹՅՈՎ ՅԱՅԻՆՆԵՐ

Վարուս սկիզբը ծաղկող հայ բժշկաց Ծ. Նուազ ականաւորը, Մանուէլ բժիշկ Հաշիեան, է այն անձնաւորութիւններէն, որը պատմութենէ բոլորովին անտեսուած, ինկած են մոռացութեան անյատակ վիճք։

Պօղոս Անտօնեան — Հաշիեան մեծանուն բժշկին անդրանիկ զաւակը, Մանուէլ կամ Էմանուէլ բժիշկ, ծնած է ի Վ. Պոլիս, անցեալ դարու վերջերը, 1775 թուին Դեկտեմբերի 25ին։

Մանուէլ հասակէն խրկուելով Խալիսա, իւր նախապատրաստական ուսմանքը կ'ընէ Վենետիկոյ Միխիմարեան վարժարանը, ուր մայրենի եւ օտար լեզուաց, եւ այլեւայլ գիտութեանց լաւագուէ հմտանալէ յետոյ, դէպ ի 1794 կամ 95 թուականներուն, իւր հօրը չերձ փափաքին համաձայն, կ'արձանագրուի Բատուայի բժշկական համալսարանը։

Հինգ եւ աւելի տարիներ ժրջան աշխատութեամբ աշակերտելով այն համալսարանին, փառաւոր քննութիւններով իւր բժշկական ուսմանց ընթացքը կ'աւարտէ, եւ այս՝ շատ կա-

նուս։ 24 կամ 25 տարեկան հազիւ կար, երբ արդէն «բժիշկ վկայեալ», քիչ մ'ատեն եւս մնալով Խալիսա եւ այլուր, 1800 եւ կամ 1801ին կը վերագտնայ Վ. Պոլիս, ուր իւր հայրը բժշկական ասպարիի փառաց գազաթնակեան հասած, շուտով կը մղէր զինքն յաղոթեան եւ յառաջագիմութեան գիրկը։

Որչափ բախտաւոր է այն նորընծայ բժիշկը, որ բժիշկ հօր մը թեւերուն տակ ապաստանելով, իւր առաջին քայլերը, իւր անփորձ եւ տխրեց քայլերն անոր օգնութեամբ կը շարժէ. երբանիկ է այն նորընծայ բժիշկը, որ բժիշկ հայր մ'ունի, հայր մը մանաւանդ մեծահամբաւ եւ մեծահարուստ։ Այն բիւրակերպ դժուարութիւնները, որք բժշկական ասպարիի առաջին քայլերուն են յատուկ, գոյութիւն չունին իրեն համար, այն փուշերն ու տատասկները, որք բժշկական ասպարիի սեմը միշտ կը ծածկեն, վարժեր եւ շուշաններ կ'ըլլան յանձնող իրեն համար։ Բժիշկ հայր մը ունեցող նորընծայ բժիշկը, պէտք չունի բնաւ սպասելու, որ իւր սքնութիւններն հոչակուին ժամանակաւ եւ իւր համբաւը շինուի ան ատեն, երբ արդէն ծակաւս պիտակ թնկերով ծածկուած, կը սկսի նաեւ նկարուիլ փորձութեան եւ փորձառութեան անջնջ կնճիւղներով. ահ, ամէն բան պատրաստ է այդ նորընծայ բժշկին համար, ամէն բան շուտ եւ կանուխ կը յարդիւ. երանի՜ իրեն եթէ գիտէ օգտիլ այդ մեծ առթիւն։

Սակայն Մանուէլ բժիշկն իրաւամբ իւր հօրը մեծ համբաւին ճշմարիտ փառաւորիչ եղաւ, այն հմտութեամբ եւ ճարտարութեամբ՝ որով փայլեցաւ նա մինչեւ այնուրի իւր կենաց։¹ Տոհմային նախնախնդրութեամբ իւր առաջին քայլերն իսկ ջանաց նմանիլ իւր հօրը, եւ բարձրանալ գրեթէ հաւասար անոր, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից կարեւոր անձինք, մանաւանդ Վսեմ. Տըքթ. Սերպիլէն Էփէնտի։

Արդէն իւր հօրը կենդանութեան ատեն մեծ անուն ստանալով՝ անոր մահուանէն ետքն ալ, դէպ ի 1814—1820 թուականներն, 40, 45 տարեկան հասակին, սկսած է նա աւելի եւս փայլիլ եւ ըլլալ հռչակաւոր։

Գնականով միշտ Օրթոգիւղ եւ երբեմն ալ Վալաթիս, ուր անցուց իւր կենաց մէկ մասը, ազգային եւ օտար երեւելիներուն բողոքին ալ սիրելի եւ յարգելի բժիշկն եղաւ, ի

¹ Տե՛ս «Հոմերոս Եւսթրատիոս» 1893 թիւ Օգոստոսի, էջ 249։

² Տե՛ս «Մեհմադ-է-Հոմերոս», 11 Յուլուարի 1857

Հեծուկս այն ատենի Խոփեր, Դեղին, Գեղան առաւմ Դեղանաբեր եղած շաղկապի բժշկներու, որոնց թափթիւկները գրեթէ դար մը յետոյ, գեղ. այսօր իսկ, կը չեն տակաւին Տառ ու հոն, իրենց (Տ)սակիղըն Գեղանաբեր նշանաւոր:

Ի յիշատակ իւր հօրը բժշկական մեծ ծառայութեանց, որք Օսմանեան Վեհապանն Վայսերներէ այնչափ արժանապէս գնահատուած էին եւ յարգուած, Կաթուղի բժշկի պատիւ ունեցաւ Վեհ. Սուլթան Մահմուտ Բ. Վայսերն կոչուելու Արտաբէ Բեղին-Բեկ Բարձր պաշտօնին, զոր երկար տարիներ³ մեծ յարգակութեամբ շարունակելով, սոյն յաւերժայեանական Վայսեր մահուանէն ետքն ալ, եղաւ Վեհ. Սուլթան Մեհմուդ Վայսեր անձնական բժշկի:

Մանուէլ բժշկին հմուտութիւնն եւ ճարտարութիւնն այս, ժամանակին գրեթէ անբաղ-գատելի էր, որոյ վրայ են գեղ. իւր իսկ խնամած հիւանդներէն խիստ շատեր, այսօր ալիւր եւ ծեր արդէն:

Գոթախտաբար տեղեակ չենք բնաւ իւր կենաց մանրամասնութեանց, եւ հաղիւ Շաշիեան գերդաստանի ճիւղագրութիւնը պարունակող ձեռագրի մը մէջ կը կարդայինք, թէ ինքն ունեցած է շատ գրաւոր աշխատութիւններ անտիպ, որք իւր մահէն յետոյ ճարակ են եղեր Ղալաթիոյ մէկ մեծ հրդեհին:

1831—32 Կ.Պոլսոյ մէջ Քուրդի սաստիկ համաճարակ պատճառելով, Մանուէլ Շաշիեան այն ատենի բժշկաց երիցագոյնն եւ ազգեցիկը, տարափոխիկ հիւանդութեանց յատուկ մասնաւոր հիւանդանոցներու անհրաժեշտ պէտքն զգալով, յաջողած է համոզել ազգային երեւելիներէն շատեր եւ սկսել հիմնարկութեան Բանկալթիի Ս. Յակոբայ Մեկեղանոցին, որ նախապէս պարզ Կաթուղի-Բեկաթուղի մը, քանի մը տարի յետոյ, 1836 Օգոստոսի 1ին, Արեւելան, Սպարսեան, Արդարեան, Ղազարեան, Սպարդեան, Գազարեան եւայլն անմահ բարերարաց շնորհիւ եւ առատաձեռնութեամբ, եղած է այսօրուան համեստ հաստատութիւնը, ինչպէս կը կարգանք Անկեղանոցին ներքին զբան վրայ եղած արձանագրութեան մէջ:

Երբ այսօր բժշկական միութիւններ եւ կաճառներ կը նկրտին տարածել, թէ ուրիշիկի կենսաբանութիւնը պէտք է ունենաւ Իստանբուլի տեղ, պարծանք չէ մեզ միթէ յիշել, թէ 60 տարի

յառաջ Հայ բժիշկ մը քարոզիչ եղած է այդ կենցաղագուտ գաղափարին, որ թէեւ շատ հին ժամանակներու ծնունդ, սակայն այսօր բժշկական ամենախորեւոր եւ ուղղորդական արժանի խորհրներու գլխաւորագոյնն է: Մանուէլ Շաշիեանի բժշկական կարողութեան մեծ պատիւ մըն է այս արդարեւ, պարծանք այն ատենի Հայ բժշկական պատմութեան:

Մանուէլ Շաշիեան իբրեւ հիմնադիր բնաւ յիշատակութիւն մը չունի Ս. Յակոբայ հիւանդանոցին մէջ, բայց իբրեւ բարերար մեծ անուն մը թողած է հոն: Բաւական ատեն այդ հիմնարկութեան բժշկութիւնը, գոյելի անձնատուրութեամբ առաջնորդելէ յետոյ, իւր մահուանէն թիչ յառաջ՝ 1857 Նոյեմբերին, կտակած է անոր կարեւոր գումար մը, յուշարար իւր յիշատակին, ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Անկեղանոցի բարերարաց տեղաւոր:

1838ին երբ Սուլթան Մահմուտ Բ. մեծանուն կայսրը զգալով թէ բժշկական գիտութեանց զարգացումը երկրի մը կրթական յառաջդիմութեան մեծ խթան է, փառաւոր ձեռնարկներով եւ պանծալի յիշատակներով կը հիմնէր Թուրքիոյ Առաջն Բեկաթուղի, Բերայի Կալաթա-Արայի հին շէնքին մէջ, Մանուէլ բժիշկ այն ատեն մօտ արդէն իւր կենաց երեկոյն, 35 կամ 40 տարիներու բժշկական պատկառելի փորձառութեամբ համաւաւոր, կ'ըսուի թէ մեծապէս աշխատած է եւ խորհրդաւոր զատու եղած բացման այդ վարժարանին, որ Շահապէս Կաթուղի Գեղան-Գեղան Գեղան, Կաթուղի մէջ կործանելով, լուրջ գիտութեանց լուսատու օրրան մը կը հանդիսանար համայն Գաճակաստանի:

Թայայնի չէ բնաւ, թէ Մանուէլ Շաշիեան Արքունի բժշկութեանց գատ, մասնաւոր պաշտօն մըն ալ ունեցաւ այն ատեն նորակազմ բժշկական վարժարանին մէջ, թէ ոչ՝ իւր ծերութեան պատճառաւ չուզեց յանձն առնուլ իրեն եղած հրաւեր մը, որ մասնաւոր պատրաստութիւն, մասնաւոր երկրասարք տարիք կը պահանջէր:

Սակայն վաւերական աւանդութիւններ մեզ կ'ուսուցանեն, թէ ինքը բժշկական այլեւայլ ճիւղերուն մէջ մասնաւոր առաւելութեամբ կը զբաղէր Ղաթին Կենսաբանութեան, եւ այդպէս ձանձուած էր իւրեւ զգալարման մասնագէտ բժիշկ, եւ միակ զղաղարման բժիշկը Կ.Պոլսոյ, ուր կ'երեւի, թէ այն ատեններն իսկ հաղուագեպ չէին Ղաթուղի (Hystérie) եւ Ղաթուղի (Nevrasthénie) բազմազան վիճակները:

¹ Գեղ. Զեյթ. Մեհ. անդ էջ 229:

² Գեղ. Մեհ. անդ էջ 229, 11 Գեղ. անդ էջ 229:

ոճովը գծուած, անոր պէս իւր մէկ անկիւնը մասնաւոր շրջանակի մը մէջ կար գրուած, 7 տող արձանագրութիւն մը, Մանուէլի ամբողջ պատմութիւնը, որ էր

“Էմանուէլ
Որդի Պոզոսի Շաշեան
եւ բժիշկ արքունի
Եսեկալ, յամի Տեառն 1775
Գեկտեմբեր 25

Նկարեալ յամի Տեառն 1852
Մարտ 4:”

Յաւախ է որ մեր այն ատենի հրապարակային թերթերը լուծեան թանձր քողով մը կը ծածկեն այս մեծ բժիշկը եւ միայն Յովսէփ Վարդանեան (Վարդան Բաշա) իւր Մենմուշը Էմանուէլ հայտատու Թուրքերէն թերթին 1858 Յունուար 11 թիւոյն մէջ, անոր մահուան առթիւ կը գրէր քանի մը տող, զոր Մանուէլ բժշկին պատմութեան մէկ կարեւոր էջն համարելովս, կ'ընդօրինակեմ՝ հոս նշոյնութեամբ:

“Միւտատէթը մետիտէտէն պէրիւ մահ պէյը հիւմայունու հաղրէթը Շահանէտէ թէպապէթի իլէ մէշուր վէ միւֆթէիթի օլան հէզաթէթլու Շաշեան թապիկ Մանուէլ ազա ճէնապլէրի, ֆաղիլէթ, տիանէթ, վէ սէվապլէ իմար իթտիլի ուզուն էօմիլին նէթիճէսինէ պա էմուլլահ վապ օլուպ, մահը հալին սօգուզունձու. բէնշէնպէ կիճէսի, վէֆաթը վուգուի իլէ իրթիհալը տարը պագա

իլլէմիշ տիւր: Միւլէվէֆայը մուսայիլէյհին մէշուտու ամմէ օլան սրֆաթը մեմուհէսի, պէնտէկեանը գատիմիլի Շահանէտէն պուլունմարը վէ Տիւզ օղու խանէտանը միւթէն պէրինէ օլան գարապէթի, վէֆաթընտան հաթըլ իտէն քէտէր վէ մաթէթի թաամիմ իտիւպ, պէր վէճհը թաղէլէթ պէյանը հալէ իպթիտար օլունմուշ տուր:”

Թարգմանութիւնը,

“Արքունի կայսերական պարստան մէջ իւր բազմամեայ բժշկութեամբն հուշակաւոր, երեւելին Շաշեան Մանուէլ աղա, առաքինութեամբ, կրօնասիրութեամբ եւ բարեգործութեամբ անցուցած երկար կեանքին վախճանն հասնելով, ամսոյ 9ին հինգշաբթի գիշեր առ Աստուած փոխեցաւ: Հանգուցելոյն հանրածանօթ գովելի բարբը, կայսերական կառավարութեան վաղեմի հաւատարմներէն գանուիլը, եւ Տիւզեան նշանաւոր գերգաստանին հետ ունեցած խնամութիւնը, անոր մահուան առթեմ սուգն ու թախմութիւնը հանրային ընկելով, մեր եւս կը համարձակինք մասնակցիլ այն սոգոյն:”

Այս բժիշկն էր ահա զոր ուզեցի ներկայացնել, այս բժիշկն որ Յովսէփ Օղուլլուխեան, Միքայէլ Բեառնէ Տէր Պետրոսեան, Անդրէաս Փոփոյիլէ, երեւելի բժշկաց ժամանակակից եւ վաստակակից ըլլալով դարուս սկիզբը, գրեթէ առաջին զաւակն եղաւ Թուրքիոյ հայ բժշկութեան:

ՏՕՇԹ. ՎԱՆԱՄ Ե. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

NOUVELLES SOURCES DE MOÏSE DE KHOREN.

VI.

Moïse de Khoren et Procope.

Salluste, l'historien de la guerre contre Jugurtha, se trouve amené à nous donner son opinion sur l'origine des Maures.¹ Ils descendent selon lui des Perses, des Mèdes et des Arméniens, qui faisaient partie de l'armée d'Hercule, et qui passèrent d'Espagne en Afrique après la mort de ce héros.² Cinq

¹ De bello Jugurtha. XVIII.

² Saint-Martin a consacré un long mémoire à défendre, au moins dans ses grands traits, l'opinion

ՆՈՐԱՌԱՅԵ ԱՂԲԵՐԷ Մ. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆԸ Զ.

Մ'ոչսու խոյնեացի եւ Պրոպոյսիս:

Սալուստիոս՝ Երկուրթայի դէմ մղուած պատերազմին պատմիչը, այն առթիւ իրեն կարծիք կը յայտնէ Մաւրիտանացոց ծագման մասին: Ըստ իրեն՝ Մաւրիտանացիք սերունդ են Պարսից, Մարաց եւ Հայոց, որոնք Հերակղեայ բանակին մէջ էին, եւ այն գիւցաղին մեռնելէն ետքը Սպարթայէն Աֆրիկէ անցան: Հինգ դար վերջը յայն պատմիչն

¹ Սալուստիոսի յայտնած պատմութիւնը:

² Սեն-Մարտին, երկար ուսումնասիրութիւն մը հուրած է պաշտպանելու գոնէ յետեւեալ Սալուստիոսի